

A hand holding a scroll with a drawing of a large building and a red-outlined map.

A vármegye mint politikai tér és politikai képzet

Szerkesztette:
Nagy Ágoston – Lajtai L. László – H. Németh István

Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány

A vármegye mint politikai tér és politikai képzet

Szerkesztette:

Nagy Ágoston – Lajtai L. László – H. Németh István

Ráció Kiadó – Szépirodalmi Figyelő Alapítvány
Budapest, 2025

Tartalom

NAGY ÁGOSTON – LAJTAI L. LÁSZLÓ – H. NÉMETH ISTVÁN

Bevezetés

A vármegye mint politikai tér és politikai képzet 9

I. INTÉZMÉNYES KERETEK ÉS RENDSZERSZINTŰ REFORMOK

VÁRADY ZOLTÁN

A vármegyei apparátus újjászervezése
Tolna vármegyében a török hódoltság után (1696–1703) 25

KUJBUSNÉ MECSEI ÉVA

A nyíregyházi vármegyeháza építéstörténete 36

LAJTAI L. LÁSZLÓ

Sem tabula rasa, sem elvszerű hagyománytisztelet
A középszintű közigazgatás területi beosztását racionalizáló
1876:XXXIII. törvénycikk és országgyűlési vitája 53

PAPP CSABA ISTVÁN

Az adminisztratív *tutela* védelmében
Csanád vármegye községeinek szervezési szabályrendeletei
az 1886:XXII. törvénycikk tükrében 97

GYENESEI JÓZSEF

Kísérletek a vármegyei közigazgatás megreformálására
az 1920-as években 114

SZIKLA GERGŐ

Bihar vármegye közigazgatási beosztásának változásai
1850 és 1950 között 137

II. A VÁRMEGYE MINT POLITIKAI TÉR

KOVÁCS DÓRA

- Szabolcs és Szatmár vármegyék működése ecsedi Báthory István
főispánsága idején 157

NAGY ÁGOSTON

- Vármegye és nyelvkérdés
Zala megye 1831-es statútuma a magyar hivatalos nyelv ügyében 173

DEMMEI JÓZSEF

- „Főbetörés” demokrácia
Képviselőválasztási konfliktusok Nyitra vármegyében
az 1860-as években a szlovák–magyar viszony kontextusában 207

VESZTRÓCZY ZSOLT

- Törvényhatóság és „önszerveződés”
A Zólyom megyei közigazgatás szerepe a Felvidéki Magyar
Közművelődési Egyesület helyi választmányának
m megszervezésében és működtetésében 231

BERECZ ÁGOSTON

- Kisebbségi nyelvek az erdélyi és kelet–délkelet-magyarországi
vármegyékben a dualizmus alatt 248

III. A VÁRMEGYÉK ÉS AZ ORSZÁGOS POLITIKA

NAGY JÁNOS

- Az 1764–65. évi országgyűlés vármegyei követei Festetics Pál
titkos jelentéseiben 271

DEÁK ÁDÁM

- Csanád vármegye képviselte az 1825–27. évi országgyűlésen 290

SÁFRÁNY TÍMEA

- A rendszeres bizottsági munkálatok véleményezése Csongrád
vármegyében 1831–1832 312

KIRÁLY ZOLTÁN

- Szabolcs vármegye a reformkori országgyűléseken Bónis Sámuel
követi munkájának tükrében 330

SEBŐK RICHÁRD

- Az alispán, a jegyző és a vármegyei táblabíró
A vármegyék országgyűlési követeiként való megjelenésük
a késő rendi diétákon (1722–1848) 344

IV. A VÁRMEGYE MINT POLITIKAI KÉPZET

MAGYAR ATTILA

- Határírás
Bács és Bodrog vármegyék nyomában a 18. századi igazgatás
iratai között 365

DOBSZAY TAMÁS

- A reformkori megyegyűlési rendbontások okai és Kossuth
reformterve 392

FAZEKAS CSABA

- A vármegye mint „ötletbörze”
A politikai nyilvánosság működése az 1840-es évek egyházpolitikai
vitáinak példája alapján 402

TÓTH KÁLMÁN

- Kossuth versus Eötvös
Vármegyék és reformtervek 414

KOI GYULA

- Vármegye és municipalizmus: a helyi-területi önkormányzatok
jogi helyzete a kiegyezés időszakának vitái idején
Két egykorú pamflet tanúságtétele 438

- A kötet szerzői 457

Bevezetés

*A vármegye mint politikai tér és politikai képzet**

Jelen kötet a Magyar Nemzeti Levéltár és a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpontjának Molnár Tamás Kutatóintézete által 2021. november 25–26-án rendezett tudományos tanácskozáson elhangzott előadások szerkesztett anyagát gyűjti egybe.¹ Konferenciánk a címében eredetileg a (vár)megye szóalakot szerepeltette jobb híján – egyszerre próbálva érzékeltetni az intézmény történetében a közjogi kontinuitást és a kényeszerű megszakítotttságot. Amikor a rendezvény ötlete megfogant persze még nem sejtettük, hogy nem egészen egy év múlva (2022. július 19-én) Magyarország Alaptörvényének 11. módosításával, a területi önkormányzatiság szerveit ismét vármegyének fogják nevezni, felváltva az 1949. augusztus 20-ával életbe lépő alkotmánnyal kezdődő gyakorlatot.² A korábbi terminus visszavezetése, a javaslat előterjesztőjének szándéka szerint a történeti folytonosság helyreállítását és a szocialista államigazgatás örökségével való szakítás igényét fejezte ki. Mindezen túl, e régi-új elnevezéshez társítva explicite is megfogalmazódtak általánosabb, szimbolikus politikai jelentéstartalmak, illetve hozzájuk kapcsolódó elvárások: erősíteni a mai határokon átnyúló nemzeti összetartozás érzését, valamint hangsúlyozni a fennálló politikai rendszer nemzeti jellegét és a nemzeti szuverenitás gondolatát. Az át- vagy visszanevezés kérdése egy pillanatig a nagypolitika napirendjére emelkedett tehát, aminek folyamányaként élénk vita bontakozott ki mind a sajtóban, mind a közösségi médiában a régi-új terminológia

* A kötet az alábbi NKFI kutatási témapályázat keretében készült: *A magyarországi rendiség politikai kultúrája (1526–1848) II.* (K 143017) – H. Németh István vezető kutató, Nagy Ágoston kutató. A kiadvány szerkesztői közül Nagy Ágoston és Lajtai L. László a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásában részesült.

1 https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_varmegye_mint_politikai_ter_es_politikai_kepzet_o
A konferencia második napjáról a beszámoló: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_varmegye_mint_politikai_ter_es_politikai_kepzet_1

2 Magyar Közlöny 123. sz. (2022. július 22.), 4664.

használatáról. Nyilvánvalóan utalva arra, hogy a kifejezés sem ideológia-mentesnek, sem pusztán történeti relikviának nem tekinthető, hanem olyasvalami, amelyhez továbbra is élő, mi több, egymással erőteljesen polemizáló szimbolikus, történeti és emlékezetpolitikai képzetek tapadnak.

A magyar történeti-etimológiai szótár a 11. század közepétől előforduló, feltehetően délszláv eredetű ('határ' jelentésű) *megye* szavunk mellett 1504-től regisztrálja a latin *comitatus* és német *Komitat* megfelelőjeként a *vármegye* kifejezés megjelenését a „nemesi önkormányzattal bíró, nagyobb területű közigazgatási egység” jelentésében. Az összetett szóalak vélhetően szólamhatár-eltolódás révén jött létre (pl. Fehérvár-megye → Fehér vármegye), amely eredetileg arra utalt, hogy az adott közigazgatási egység a központját képező jelentős királyi várak köré szerveződve jött létre.³ Magának a szónak a használata tehát igen régre nyúlik vissza, ugyanakkor az is világos, hogy a *megye* és a *vármegye* kifejezést épp a hivatali latinnyelvűség hagyománya, illetve a magyar jogi-politikai nyelv kései standardizációja következtében hosszú ideig szinonimaként használták. A 18. század végétől a vármegyékben egyre szélesebb körben hódított tért a magyar nyelv használata, ami hamarosan életre hívta a bevett latin „kuriális stílussal” szemben a szabatos magyar nyelvű hivatali standardok megteremtésének igényét is. Az 1805-ös nyelvtörvényt követően meginduló megyei mozgalomnak köszönhetően általános érvényű országos hivatali szótár politikai okok miatt ugyan nem jöhetett létre, de számos vármegye saját tiszti szótárakat alkotott, amelyeket a maga igazgatási és jogszolgáltatási gyakorlatára nézve irányadónak fogadott el. Számunkra ebből itt most az a fontos, hogy ezek a szótárak az adott területi önkormányzati egység hivatalos elnevezését illetően *vármegyéről* beszélnek, ugyanakkor az egyszerűség kedvéért és a bevett szóhasználatához alkalmazkodva adott esetben éppúgy használják a rövidebb *megye* szót és ennek különféle képzett alakjait is. A történeti előzmények tükrében, a vonatkozó jogszabály tiszteletben tartásával, de a nyelv pragmatikájához alkalmazkodva úgy látjuk, a két kifejezés nemcsak a hétköznapi életben, de szabatos tudományos szövegekben is jól megfér egymás mellett. Ezt a szemléletet érvényesítettük a kötet szerkesztése során is: ahol a két szóalak különbsége nem bírt kifejezetten politikai vagy intézményi szempontból jelentéskülönbséggel, ott mechanikusan nem ragaszkodtunk sem egyik, sem másik alakváltozathoz.

3 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, főszerk. BENKŐ Loránd, Akadémiai, Budapest, 1970, II., 877–878; Uo., 1976, III., 1093.

Miközben a települési és az országos politikával ellentétben a vármegyei közgyűlések működése jobbra kívül esik az átlagos állampolgár politikai érdeklődésén,⁴ maga a vármegye az államalapítás koráig visszanyúló közigazgatási egységként – függetlenül attól, hogy elemeit tekintve Trianon, illetve az 1950-es megyerendezés után intakt módon, módosított határokkal vagy egyesítve maradt-e fenn – kétségek nélkül továbbra is identitásformáló erővel bír és aktívan jelen van a kebelén belüli lakosság kollektív emlékeztetésében. Ez persze már azért sem meglepő, mert maga az első változatában leginkább „világi középszintű igazgatási egységként” definiálható⁵ vármegye az egyik legrégebb hazai jogintézménynek tekinthető. Arról ugyan másfél évszázada tart a szaktudományos vita, hogy eredetét tekintve mennyire és mennyiben tartható frank-német, pannon- vagy délszláv, illetve magyar nemzeti alapú, tehát tisztán belső fejlődés eredményének, ahogy arról is, hogy a korai Árpád-kor várispánságai mennyiben korreláltak a velük egykorú királyi vármegyékkel vagy működtek tőlük független intézményként, a vármegyék későbbi történetének szakaszolása azonban mára egyértelmű konszenzust élvez. A 13. század közepén a felbomlás állapotába került királyi vármegye néhány évtized leforgása alatt alakul ugyanis tartósan azzá az elsősorban nemesi önkormányzati szervként jellemezhető intézménnyé, amely az idők során ugyan számos fontos változáson megy keresztül, mégis egészen a 19. század derekáig alapvető jelentőséggel bír – sok egyéb mellett – a rendi nemzet jogainak és érdekeinek tartós és eredményes gyakorlati érvényesítésében.

A nemesi vármegye politikai súlya és szerepe persze korántsem volt azonos az érett és kései középkorban, az ország három részre szakítottasága idején, a 18. században vagy az osztrák–magyar kiegyezést megelőző, számos rezsimváltással terhes évtizedekben. A megújuló abszolutisztikus törekvésekkel mindazonáltal egészen addig sikerrel tudott dacolni, amíg a modern állam kiépülésével az egyre bővülő szakigazgatási igények, valamint az elviekben népszuverenitáson nyugvó parlamentáris kormányrendszer intézményesülése a hatalmi ágak vele együtt járó szétválasztásával együttesen végképp alá nem ásták a régi vármegye hagyományos közjogi státusát és szerteágazó hatás- és feladatkörét. A helyi önkormányzat, közigazgatás,

4 Ez vélhetően a magyar politikai és önkormányzati rendszer sajátosságaival, s abban a megye, épp a történeti hagyománnyal ellentétben erősen korlátozott szerepével, illetve az egyfordulós, listás választási rendszerrel függ leginkább össze.

5 KRISTÓ Gyula, *A vármegyék kialakulása Magyarországon*, Magvető, Budapest, 1988, 5.

bíráskodás és rendfenntartás, de még a rendi törvényhozás területén is széleskörű jogositványokkal bíró nemesi vármegye és a modern magyar állam érdekellentéte persze nem egyszeri aktussal, hanem több szakaszra tagolódó, hosszabb folyamat során bontakozott ki és mélyült el. Több mint jelzésértékű, hogy még az 1848-as áprilisi törvények is szándékosan ideiglenes hatállyal nyúltak csak a megyei önkormányzat szabályozásához. Hogy a helyzeten aztán az első három népképviselői országgyűlés sem változtatott, abban a gyors egymásutánban jelentkező kihívások és teendők súlya és mértéke mellett nyilvánvaló szerepet játszott nemcsak a jogintézmény önmagában is tiszteletet parancsoló sok évszázados történeti beágyazottsága és a hozzá fűződő érdekek sokasága, de a vármegyék alkotmány- és nemzetvédő szerepének aktuálisan megélt tapasztalata is.

Mindennek ellenére azonban 1848 óta nemcsak a vármegyék országgyűlési követküldési és törvényvégrehajtást mérlegelő jogköre szűnt meg, de a dualizmus kori törvényalkotás kezdeti szakaszában előbb a bíráskodás és közigazgatás határozott szétválasztása szűkítette tovább a korábbi vármegyei feladatköröket, majd hamarosan az önkormányzati és közigazgatási jogköreik is lényeges átalakuláson mentek keresztül. A részletek mellőzésével elég a főispáni hatáskör markáns és fokozatos tágítására, az önkormányzati és állami közigazgatás helyi koordinációjáért felelős közigazgatási bizottságok felállítására vagy arra utalni, hogy a valódi önkormányzatiság pénzügyi önállóságát garantáló háziadó visszavezetésére végül nem került sor, így az osztrák joggyakorlatból átvett államsegélyezés rendszere öröklődött tovább. Amíg ezen intézkedések persze külön-külön és együttvéve is mind az állami beavatkozást erősítették a kor centralizációs trendjeivel szinkronban, a középszintű közigazgatás egészének államosítása végül zátonyra futott, ami viszont a hazai municipalista hagyományok kétségtelen erejéről tett tanúbizonyságot. Annak ellenére alakult így, hogy az államosításra már a 19. század végén határozott törvényalkotói kísérlet történt, és azt nemcsak a kor legkiválóbb közigazgatási szakemberei, de számos korabeli vezető politikus és politikai irányzat is lelkesen támogatta.

A konferencia évét, 2021-et pontosan fél évszázaddal megelőzően, 1971-ben jelent meg Bónis György és Degré Alajos szerkesztésében a *Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából* című tanulmánykötet. A kiadvány elkészülte egy hosszabb, az ország területi levéltárainak kutatásait összefogó munkafolyamat eredménye volt, mely eredetileg „az országos és területi autonómiákban kialakult képviselői szervek” történetének bemuta-

tására irányult. Ez az átfogó célkitűzés időközben azzal módosult, hogy az országgyűlés kérdésköre különféle okok miatt kikerült a kötetből, miáltal a gyűjtemény „még kifejezettebben helyi jelleget öltött”. A kezdeményezés módszertani újítását a szerkesztők megfogalmazása szerint „a képviseleti intézmények helyi szintű kutatása, s ezáltal az összehasonlító módszer alkalmazása” jelentette. Bónisék a területi levéltárak sajátos adottságaira tekintettel az alsó időhatárt 1526-ban húzták meg, hangsúlyozva, hogy a forrásadottságaik „nagyon alkalmasak a késői feudalizmus és a polgári korszak vizsgálatára”.⁶

A mából visszatekintve úgy tűnik, több szempontból is megvalósultak a Bónis és Degré vállalkozása által kitűzött célok. A kötet megjelenése óta a területi levéltárak gazdag anyagára alapozva, túlnyomórészt ezen intézmények munkatársainak tollából szinte megszámlálhatatlanul sok tudományos publikáció látott napvilágot a „politikai hatalom orgánumaiként” megragadható vármegyék felépítésének és működésének történetéről. Ennek a felhalmozódott tudásnak a társadalmasításában jelentős szerepet játszik, hogy az Országos Levéltár segédanyagai, illetve a vármegyei levéltári kiadványok sorozatai, melyek régebben alig voltak hozzáférhetőek, a *Hungaricana* adatbázison keresztül ingyenesen elérhetővé váltak.⁷ Időközben a levéltári forráskutatás lehetőségei is meghatványozódtak: a vonatkozó levéltári anyag rendezettsége és jegyzékeltsége az ötven évvel ezelőtti állapotokhoz viszonyítva megsokszorozódott, a nagy léptékű digitalizációs projektek és a Magyar Nemzeti Levéltár által üzemeltetett adatbázisok nemcsak egyszerűbbé, de demokratikusabbá is tették a levéltári kutatást, mint valaha.⁸

Konferenciánkkal, melyet jelképesen a Bónis–Degré-féle kötet megjelenésének kerek évfordulójára időzítettünk, hasonló volt a célunk, mint jogtörténész elődeinknek. Fórumot kívántunk teremteni a területi autonómiák működésével, mindenekelőtt azok képviseleti szerveivel kapcsolatos újabb kutatások bemutatásának. Tettük mindezt azzal a nem titkolt szándékkal, hogy a részeredményekből valamiféle átfogó képet nyerhessünk a politikai működésükkel kapcsolatos kutatások helyzetét illetően mind diakronikusan, mind szinkronikusan, országos és regionális összehasonlításban. Bár a kezdeti célkitűzés értelmében és a konferencia címe ellenére nem kizárólag

6 BÓNIS György – DEGRÉ Alajos, *Előszó = Tanulmányok a magyar helyi önkormányzat múltjából*, szerk. UóK., Közgazdasági és Jogi, Budapest, 1971, 5–8.

7 https://library.hungaricana.hu/hu/collection/magyarorszag_i_leveltarak_kiadvanyai/

8 <https://mnl.gov.hu/adatbazisok>, kiemelten: <https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/>

a vármegyékkel kapcsolatos előadásokra számítottunk, hanem a városokat leszámítva az önkormányzatiság más formáira, illetve az ezek közötti viszonyrendszerre vonatkozó kutatásokra is, végül az összes előadás és az ezek nyomán elkészült tanulmányok is a vármegyékre fókuszáltak. Mindez persze aligha véletlen, hiszen a hagyományos magyarországi önkormányzati rendszerben a vármegye jelentette a normát, az 1870-es évekbeli vármegyékbe kebelezésükig (illetve vármegyékké alakításukig) pedig a szabad kerületek számítottak kivételnek. Némileg más volt a helyzet Erdélyben, ahol kevésbé megyefókuszú, egyúttal jóval komplikáltabb önkormányzati és közigazgatási rendszer jött létre a három rendi *natió*-t területileg megtestesítő – nem egy ponton ráadásul egymást territóriálisan is keresztülmetező – magyar megyék és vidékek, székely székek, valamint a szász székek és vidékek sok évszázados egymás mellett létezésével.

A „vármegyei politika” fogalmát tágabban értelmezzük, mint elődeink tették, a tudományos tanácskozásunk elsőre talán kissé talányos címe is ezzel állt összhangban. A vármegyék egyfelől követeik által a rendi korszak végéig az országos politika központi szereplői, majd a választókerületi rendszer alapelemei voltak, egyúttal a politikai cselekvés autonóm tereiként a statútumalkotás joga révén maguk is törvényhozó hatalommal bírtak, illetve az aktív és passzív választójog gyakorlásán keresztül történetileg változó mértékben lehetőséget nyújtottak a területükön élők bizonyos csoportjai számára a politikai részvételre, szolgáltak a politikai szocializáció tereiként és képviseltek sajátos politikai kultúrákat. Másfelől viszont éppúgy értelmezhetőek a politikai gondolkodás tárgyaiként, azaz politikai képzetként is, széles teret nyitva az eszmetörténeti vizsgálatok előtt. Szükségképpen tekintettel kell tehát lenni a területi autonómiákkal kapcsolatos vitatkozó nézeteknek és érveléseknek mind a szélesebb politikai, történeti, közjogi-alkotmányos gondolkodásban betöltött szerepére, mind a vármegyék képviseleti intézményeiben saját szerepükkel kapcsolatban megfogalmazott elgondolásokra.

A konferencia nemcsak a vármegyék politikai életével és szerepével foglalkozó kortárs kutatások magas színvonalára és sokszínűségére mutatott rá, de arra is, hogy bár a történeti vizsgálatok empirikus hozadéka igen jelentős, annak ellenére, hogy a levéltári források feldolgozottságának mértéke és a tárggyal foglalkozó írások száma exponenciálisan növekedett, az elmélyült elméleti és módszertani reflexió a kurrens tudományos diskurzusra általában kevésbé jellemző. Úgy tűnik azonban, hogy bár jellemzően

alacsonyan teoretizált formában, de a hagyományosabb hivatal- és politikatörténeti szempontok mellett az utóbbi évtizedekben valamiféle társadalomtörténeti szemlélet is általánosan teret nyerni látszik. Témánk vonatkozásában a magyar történetírásban időről-időre, jobbára elszigetelten felmerült ugyan az elméleti és módszertani észrevételek igénye, ez azonban egyrészt nem eredményezett folyamatos diskurzust, másrészt eredményeik csak igen korlátozottan épültek be a történetírás praxisába. Ennek tükrében a teoretikus és módszertani igényű viták kezdeményezésének első lépése épp az lehetne, ha az ilyen szempontokat érvényesítő korábbi írásokat alapvetően gyakorlati céllal historiográfiai és elmélettörténeti reflexió tárgyává tennénk. Ebből a nézőpontból tulajdonképpen három olyan nagyobb hullámot különíthetünk el a korábbi szakirodalomban, amikor alapvetően a helytörténet művelése kapcsán módszertanilag és/vagy elméletileg is igyekeztek megalapozni a vármegyékre, illetve a községekre irányuló történetírást.

Az első a dualizmus időszakához és azon belül a millennium környéki vármegyei monográfiairási hullámhoz kapcsolódott,⁹ amely Pesty Frigyes és Frankl (később: Fraknói) Vilmos 1872-es – a kortársak által *szabályzat*-nak tekintett – komplex és nagyigényű tervezetével vette kezdetét, melyet a Magyar Történelmi Társulat megbízásából állítottak össze és kifejezetten a helytörténészek figyelmébe ajánlottak.¹⁰ E tervezetet bő húsz év múlva, 1894-ben egy Tagányi Károly által jegyzett és szintén a Társulat közlönyének számító Századok hasábjain közzétett újabb módszertani útmutatás követte.¹¹ A szakma pecsétjét szintén magán hordozó új tervezet a régi le-sújtó kritikáját nyújtva kudarcként értékelte, hogy elődje idejétmúlt enciklopedizmusa miatt oly „elviselhetetlen terheket ró a monographusra”, hogy annak egyetlen szerző sem tudott eleget tenni, ideértve Pestyt is.¹² A lazább és a szerzőknek szélesebb szabadságot hagyó új ajánlás értelmében a kívánatos megyei monográfia „a megye területének legszorosabb értelemben vett története”, amely „általános” és „a megye egyes községeinek” a tör-

9 Érdemes megjegyezni, hogy ez a valóban országos méretű felbuzdulás korántsem korlátozódott a Borovszky Samu-féle közismert, napjainkig több reprintet is megért, reprezentatív kivitelű monográfiásorozatra (*Magyarország vármegyéi és városai*), amelynek az összesen 26 kötete 22 korabeli vármegyét illetve várost bemutatva 1896 és 1914 között jelent meg. E kétségtől a legnagyobb volumenű, ám így is csonkán maradó vállalkozástól függetlenül is több tucatnyi (nem egy esetben 3-4, de akár 5-6 kötetes) megyemonográfia is napvilágot látott a korban a Borovszky-féle sorozat előtt vagy vele szinkronban (közülük néhány egyenesen Borovszky tollából).

10 PESTY Frigyes – FRANKL [FRAKNÓI] Vilmos, *A vármegyék történeti monographiájának tervrajza*, Századok 1872/6., 412–416.

11 TAGÁNYI Károly, *Vélemény a megyei monographiák tervrajza ügyében*, Századok 1894/4., 364–371.

12 *Uo.*, 364.

ténetével foglalkozó „részletes” történetre oszlik,¹³ amelyek közül Tagányi egyértelműen az utóbbit tartotta fontosabbnak.

A második hullám, amely részben az előbbiből táplálkozott, Mályusz Elemér szintén a Századokban lehozott módszertani vitacikkéhez köthető.¹⁴ Apropóját az adta, hogy két évvel korábban jelent meg monográfiája Turóc vármegyéről, amelynek történetét a zólyomi királyi uradalomtól a nemesi vármegye szervezetének kiépüléséig dolgozta fel példaértékű módszerességgel.¹⁵ Mályusz saját kutatási tapasztalataiból és a korabeli külföldi irodalom recepciójából táplálkozó programja a tulajdonképpeni helytörténetet mint a községek történetét (*Ortsgeschichte*) elhatárolta a „territoriális történetírástól” (*Territorialgeschichte*), amely utóbbi alatt a német történetírás egy fejedelem vagy testület szuverén uralma alatt álló területi egység – eredeti környezetében egy-egy kisebb-nagyobb német állam mint „territórium” – történetét értette. A magyar kontextusban a helytörténet jelentése Mályusz értelmezésében a fenti kettő közé, tehát tulajdonképpen a vármegyére esik.¹⁶ Ebből kiindulva a Tagányi-félétől eltérő programot vázolt fel, amely a községek helyett a vármegyére mint területi egységre helyezi a hangsúlyt, hogy általa bemutathatóvá váljék a korabeli politikai közösséget alkotó nagyszámú köznemesség többé-kevésbé zárt életvilága. Mályusz szeme előtt végeredményben pedig egy olyan, kellően megalapozott nemzeti történeti összefoglaló megalkotása lebegett, amely sajátos munkamegosztást követelt volna meg. Konceptiója szerint a szintézisalkotás ugyan a „tudományos” történetíró feladata, de hozzá az alapok feltárását, legyen szó társadalom-, gazdaság-, sőt politikatörténetről, a speciális helyi körülményeket – azaz az adott vármegyét – részleteiben ismerő helytörténész szolgáltatja. Mályusz ehelyütt úgy látta, hogy a külföldi történettudomány „szociológiai irányba” fejlődik tovább,¹⁷ amely szemlélet hazai meggyökeresedését nagyban segíthette volna a fentebb ismertetett módon művelt helytörténet is.

Részben erre a Mályusz-írássra reflektálva jelent meg 1931-ben Váczy Péternek a korabeli dilettáns helytörténeti praxist igen kritikusan szemlélő dolgozata, melyben a megyetörténeti megközelítés előnyeit és hátrányait igyekezett mérlegre tenni.¹⁸ Ugyan ő is a megyetörténetből indult ki, ugyan-

13 Uo., 368–369.

14 MÁLYUSZ Elemér, *A helytörténeti kutatás feladatai*, Századok 1924/1–6., 538–566.

15 UŐ, *Turóc megye kialakulása*, Budavári Tudományos Társaság, Budapest, 1922.

16 MÁLYUSZ, *A helytörténeti kutatás*, 538–539.

17 Uo., 564.

18 VÁCZY Péter, *A helytörténeti kutatás problémái*, Budapesti Szemle 1931 (223. k., 641. sz.), 53–82.

akkor túl is lépett rajta, amikor megkérdőjelezte a források feldolgozásakor a területi elvre támaszkodó mechanikus megközelítést, azaz hogy a vizsgálódás spektruma kizárólag egy adott területi egység határain belülre és az arra vonatkozó „ténycsoportok” összességére irányul. Az ideális állapotot Váczy számára az jelentette, ha egy adott forrásanyag vagy „ténycsoport” zártsága egyúttal a szerves egységet is szemléltetni tudja. Következésképpen, véleménye szerint a helytörténet azáltal mutathat fel jelentős eredményeket, hogy „vizsgálni képes az élet összes jelenségeit, összes tényezőit egy parányi földdarabon”.¹⁹ Váczy szerint nem külső szempontok, hanem az „anyag problematikus értéke” alapján kell kiválasztani a vizsgálat tárgyát.²⁰ Felhívta a figyelmet továbbá arra, hogy egy terület önmagában még nem képvisel szerves egységet: ha vármegyék vagy városok komplex, rendszeres bemutatásához nem áll rendelkezésre elég forrásanyag, akkor meg kell elégedni bizonyos jól adatolt részjelenségek vizsgálatával. Ez utóbbi kutatás ugyan a helytörténetből indul ki, de problémacentrikus és összehasonlító jellegű. Váczy az „általános történet” és a helytörténet módszerének viszonyával kapcsolatban úgy gondolta, hogy a két megközelítés keveredése akkor áll elő, ha „általánosan fogalmazott kérdésekre helytörténeti úton adunk feleletet, vagy fordítva: a helytörténet eredményeiből egyetemesebb megállapításokat vonunk le”.²¹ Azaz: ez esetben csak annyiban támaszkodik a történész a helytörténetre, amennyiben arra egy tudományos kérdés magyarázatához szüksége van. Váczy e röviden vázolt koncepcióját Mályusz – az erősen szellemtörténeti hatást mutató – válaszában azzal utasította el, hogy az „egy már letűnt korszak mechanikus felfogását tükrözi vissza”.²² Élesen kritizálta túlzott forráscentrikusságát és különösen a részletkutatások, illetve a hely- és „országos” történet lehetőségei kapcsán kifejtett elveket. Mályusz úgy vélte ugyanis, hogy az ilyesfajta kérdésekkel az amatőr helytörténész – „vidéken élő levéltáros vagy tanár” – nem boldogul, a professzionális kutatók számára pedig túlságosan kisszerű témaválasztást jelentenének.²³ Részben az 1924-es cikkében kifejtetteket hangsúlyozta ezúttal is, tehát hogy a hivatásos történészek és helytörténészek ugyanannak a nagy nemzeti projektnek a részei, amelynek végső célja „a nemzeti műveltség elmélyítése”. Szerinte a történész-

19 *Uo.*, 69.

20 *Uo.*, 70.

21 *Uo.*, 75–76.

22 MÁLYUSZ Elemér, Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái. *Ism.*, Századok 1932/1–3., 103–109.

23 *Uo.*, 103–104.

nek nem specialistának kell lennie, hanem az „élet totalitása iránti érzékkel kell rendelkeznie”.²⁴ Váczy „általános”, illetve „kevert” helytörténeti módszereit pedig nem tartotta célravezetőnek, mivel a metodológia – alakulóban lévő tudományágról lévén szó – idővel a kutatás gyakorlatából formálódik ki, így egyelőre nem látta lehetségesnek a helyes módszertan kidolgozását.²⁵

A harmadik hullámon a tulajdonképpen az 1960-as évek elejétől mozgalommá terebélyesedő honismeret és helytörténet helyzetére az 1970-es évektől kezdve „elméleti és módszertani” szempontból reflektáló írásokat érthetjük, különösen ezeknek a vármegyék történetével foglalkozó megfontolásait. Közülük mindenekelőtt a Váczy Péter tanulmányát újra felfedező Stier Miklós írásait szükséges kiemelni, aki a megyetörténet művelését már kifejezetten szaktörténeti munkának tekinti.²⁶ Stier megközelítésének időbeli fókuszja határozottan a jelenkor történetére irányul, ugyanakkor mindezt a helytörténeti kutatás historiográfiájába ágyazza be, a 19. századi előzményektől tekintve át a szakirodalmat. Az országos és helytörténet differenciálódását három okra vezeti vissza: az írásbeliség térhódításával exponenciálisan növekvő forrásmennyiségre, a történettudomány specializációjából és szintézisigényéből fakadó keresletre a helytörténeti megközelítés iránt, illetve a kialakuló társadalmi igényre. Az ideális helytörténeti módszerre tipikusan történeti választ ad: a szerves közösségek horizontjának átalakulásával, a társadalmak differenciálódásával a 19–20. században a korábbi helytörténeti fókusz is átalakul. Ennek fényében Stier a hagyományos, területi elvű szemlélet mellett az adott jelenségekre koncentráló, problémaorientált szemlélet fontosságát hangsúlyozza.²⁷ Másutt külön aláhúzza a megyei keretek között művelt politikatörténet fontosságát, kiemelve, hogy a megye mint közigazgatási egység már pusztán nagyságánál fogva nagyobb gazdasági és politikai jelentőséggel bír országos szempontból is a városnál. E megyei léptékű politikatörténeten belül is kiemelt szerepet kap nála a helyi politika, különösen a helyi hatalmi elitek és csoportviszonyok, amelyek vizsgálatával kapcsolatban a szociológia és szociálpszichológia módszereinek az alkalmazását ajánlotta.²⁸

24 Uo., 105.

25 Uo., 108.

26 STIER Miklós, *Legújabbkori helytörténetírásunk elvi-módszertani kérdéseiről*, Századok 1974/4., 941–954; Uő, *Modern korszak – helytörténet*, Új Forrás 1980/5., 51–55; Uő – SZÁSZ Zoltán, *Új- és legújabbkori helytörténetírásunk módszertani kérdéseiről* = *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv* 9., szerk. KANYAR József, Kaposvár, 1987, 3–45.

27 STIER, *Legújabbkori helytörténetírásunk*, 949–951.

28 STIER–SZÁSZ, *I. m.*

Végül érdemes utalni Gyáni Gábor 1990-ben, stílszerűen a honismereti mozgalom folyóiratában megjelent rövid, de annál problémaérzékenyebb cikkére, amely a hazánkban is szárnyait bontogató új társadalomtörténet-írás fényében értékelte újra a helytörténet jelentőségét.²⁹ Szerinte a társadalomtörténeti szemléletű, új típusú helytörténeti kutatás képviselője már „úgy tekint a lokalitásra, mint az általánosan (is) ható folyamatok színterei közül az egyikre”, ezért számára „a vizsgálódás e fajtájának a térbeli vonatkoztatási kerete már nem a »szerves helyi közösség« mint egész, hanem csak a benne sajátosan megnyilvánuló általános(abb) folyamatok és történések köre.” Ezáltal aztán „noha a lokalitás csak bizonyos összefüggésével kerül be a vizsgálódásba, ám a helyi társadalmak (azok adott vonatkozásai) összehasonlító vizsgálata során a tárgy egy interlokális összefüggésbe ágyazódik bele”.³⁰ Gyáni optimista várakozásai szerint ez a társadalomtörténeti szemlélettel és módszertannal áthatott új helytörténetírás ráadásul immár egyenlő partnerek alkotta viszonyba tud kerülni az országos horizontú történetírással. Sőt az igazán releváns kutatások a két megközelítés képviselői által alkotott kutatócsoportok, de legalábbis kutatási projektek keretében megvalósuló együttműködés révén bontakozhatnak ki. Ennek a folyamatnak a korai hazai intézményesülési formájaként említhette már az akkoriban megalakult Hajnal István Kör első konferenciáit.

Természetesen mindegyik hullám tartalmaz ma is megfontolásra és továbbgondolásra érdemes reflexiókat. A Váczy Péter által a forrásanyag zártságához és szervességéhez szabott tematikus specializációval, illetve a hely- és országos történet viszonyával kapcsolatban kifejtetteket Mályusz az akkoriban kurrens szellemtörténet hatása alatt és a szintetizáló igény lázában meglehetősen rosszmájúan utasította el. Ugyanakkor úgy véljük, épp ezek a meglátások azok, amelyek különösen elevenek ma is, amikor a történetírás már megszabadult a nemzeti szintézis minden egyebet maga mögé utasító elvárásától, illetve a széles értelemben vett társadalomtörténeti megközelítés számos területen – még ha elméletileg akár reflektálatlanul is – bevett gyakorlattá vált. A tudományos igényű helytörténet valamely formájának, illetve az „országos” történetírásnak a korábbi szigorú, sajátos feladatmegosztást diktáló szétválasztása időközben okafogyottá vált. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult egyfelől a megyei fókuszú történetírás levél-

29 GYÁNI Gábor, *A helytörténetírás jelentőségéről*, Honismeret 1990/1., 1–6.

30 Uo., 5–6.

tári keretek között végbemenő professzionalizációja, másfelől az általában vett, s Gyáni által a helytörténet új típusával kapcsolatban már 1990-ben proponált „társadalomtörténeti”, de még inkább a „mikrotörténeti” szemlélet térhódításával bekövetkező léptékváltás. De a 19. század utolsó harmadát átható megyereformok előtti időszakra nézve politika-, jog- és igazgatástörténeti szempontból sem tartható a vármegyeközpontú és az „országos” történetírás merev elválasztása. Modern, központosított és a hatalmi ágak világos elválasztására épülő állam híján – jóllehet ennek nyomai és gyökerei már ekkor is tapasztalhatók – ugyanis sem általában a politika, sem a közigazgatás, sem a jogszolgáltatás működése nem vizsgálható a törvényhatóságok közbeiktatása nélkül. Az már egy másik, alapvetően módszertani kérdés, hogy egy konkrét probléma kapcsán mit tekintünk kiindulópontnak: alulról, a vármegyék vagy felülről, a kormánysszervek felől közelítünk. Az ideális megoldást persze a kettő szisztematikus ötvözése jelentené. Mályusz és Váczy korához képest ráadásul a vármegyékkel foglalkozó történetírás intézményi háttere is alapjaiban alakult át: ugyan a vidéki történeti társulatok – amelyek fénykorát a millennium időszaka jelentette – jobbra megszűntek, ugyanakkor a vármegyénként tagolódó levéltári struktúrában, amelyeket ernyőszervezetként 2012 óta a Magyar Nemzeti Levéltár fog egybe, tagintézményenként jóval több tudományos állás jött létre, mint azt száz évvel ezelőtt akár csak képzelhették. Ráadásul az adott – aktuálisan létező vagy egykor volt – területi autonómiához kötődő emlékezet- és identitásformálás folyamatában a hivatali működés, a levéltári és történetírói professzionalizmus, illetve a tudományos ismeretterjesztés funkcióit ötvözve továbbra is kulcsszerepet játszanak a vármegyei levéltárak.

*

Reményeink szerint a 2021-es konferencia előadásából készült kötet a vármegyékkel foglalkozó s alapvetően területi levéltáraink gazdag anyagát hasznosító tudományos kutatás mai helyzetére nézve, az alábbi megszorításokkal, többé-kevésbé reprezentatívnak tekinthető. Egyrészt tematikai fókuszát tekintve, mivel a konferencia kifejezetten a széles értelemben vett politika világának vármegyei vonatkozásai köré szerveződött, ezért az elsődlegesen gazdasági, kulturális, társadalmi stb. jelenségek kívül rekedtek az érdeklődési körén. Másrészt, a kötet az egyes korszakoknak és közigazgatási egységeknek nem szentelhetett arányosan teret: a témaválasztást a személyes kutatói preferenciákon túl a konkrét forrásadottságok, illetve a

történetírás tradíciói is erőteljesen alakítják és befolyásolják. Személyi szempontból sem törekedhattünk továbbá reprezentativitásra, hisz a tágan értett kérdéskörrel a legkülönbébb tudományos műhelyekben – levéltárakban, egyetemeken, kutatóintézetekben – sokkal többen foglalkoznak annál, mint ahányan a kezdeményezésünkhöz előadással és tanulmányírással csatlakozhattak, hogy a napjainkban is virágzó amatőr helytörténetírás művelőiről már ne is szóljunk.

A tanulmánygyűjteményben viszonylag jelentős terjedelmű és örvendetesen sokszínű anyag állt össze. Az egyes írások nemcsak tematikailag, de szemléleti-módszertani tekintetben is számottevő változatosságot mutatnak. A 21 tanulmány nem kizárólag a bevett közigazgatás- és hivatal-történet vagy a politikatörténet felől közelít tárgyához, de képviselve van a társadalomtörténeti nézőpont, továbbá olyan társdiszciplínák, mint a jog-történet, a nacionalizmuskutatás vagy a politikai eszmetörténet-írás. Az időbeli kereteket tekintve a 17. század végétől az 1950-es megyerendezésig tárgyalnak problémákat, ám a fókusz érthető módon a vármegyei intézmény fénykorára, a 19. század első felére, azon belül is a reformkorra, kisebb mértékben pedig a dualizmus korára irányul, melynek során a megelőző évtizedek átmenetiségét gyökeres átalakulások követték. A földrajzi keretek tekintetében külön öröm, hogy nem kizárólag a mai országterületen található vármegyékkel kapcsolatban születtek írások. A szerzők többsége az egy-egy vármegyei levéltár nyújtotta lehetőségeket kihasználva végzett mélyfúrásokat, míg mások inkább „hosszú időtartamban” vizsgáltak átfogó vagy specifikus kérdéseket.

Az egyes tanulmányokat tematikai szempontok alapján négy nagyobb egységbe rendeztük, melyeken belül a lehetőségekhez mérten az időrendet is igyekeztünk érvényesíteni. Ezek közül az elsőbe olyan írások kerültek, amelyek a vármegye intézményes kereteit a török kiűzése utáni újjászervezés nehézségeitől a dualizmus kori rendszerszintű változásokon át egészen a 20. század közepének ismét gyökeres átalakulást hozó fejleményeiig veszik górcső alá. A tágan érett intézményes kereteket és az időről időre jelentkező, bár sokszor hamvába haló reformterveket tárgyaló szövegek között esettanulmányok és tágabb intervallumot átfogó áttekintések egyaránt megtalálhatók. A második tematikai egység középpontjában a vármegye mint „politikai tér”, azaz a vármegyei politika és politizálás problematikája áll. Az itt olvasható írások szerzői ugyan az előbbinél szűkebb kronológiai met-szetben – hiszen, egyetlen kivétellel valamennyi a (hosszú) 19. századból

meríti vizsgálata tárgyát – ám koncentráltabb formában járják körül a szer-
teágazó kérdéskör különböző aspektusait. Ezen belül is kiemelt figyelmet
kap a korabeli magyar nemzetépítési folyamatok ellentmondásossága. A vo-
natkozó tanulmányok meggyőzően demonstrálják, hogy a vármegye eminens
terepe a magyar nacionalizmus történeti kutatásának. A harmadik blokk,
amely a megyei és országos politika összefüggéseire összpontosít, olyan ta-
nulmányokat foglal magába, amelyek a 19. század közepe előtti állapotokat
térképezik fel. Többségük kifejezetten az elemzésül szolgáló tárgykör klasz-
szikus időszakát jelentő reformkorból (illetve az azt közvetlenül megelőző
évekből) meríti vizsgálatai tárgyát. Ez azért sem meglepő, hiszen politikai
értelemben a vármegye fénykoráról beszélhetünk, ami szorosan összefügg
a jómódú birtokos nemesség társadalmi, gazdasági és politikai felemelke-
désének hosszabb időtartamú folyamatával.³¹ Végül a negyedik tematikai
egységben azon írások kaptak helyet, amelyek szerzői azt elemzik, hogy
a 18. és 19. század politikai aktorai és gondolkodói milyen összefüggésben és
miként tekintettek az alapvetően gyakorlati igényekkel fellépő politikai gon-
dolkodás tárgyaként a törvényhatóságokra, más szóval: hogy az adott kon-
textusban miképpen jelent meg „politikai képzetként” a vármegye. A kötet
reményeink szerint nem csupán a kutatások jelenlegi állásáról nyújt pilla-
natfelvételt, de egyúttal alkalmas lehet arra is, hogy szemléleti-módszertani
vitákat gerjesszen.

31 Vö. SZIJÁRTÓ M. István, *Nemesi társadalom és politika*, Universitas, Budapest, 2006, 7–16.

Az eredetét tekintve „világi középszintű igazgatási egységként” definiálható vármegye bár az idők során számos alapvető változáson ment keresztül, mégis az egyik legrégebb, az államalapítástól maig folytonosan létező jogintézményünk. Fénykorát a kései rendi korszakban élve a 19. század derekáig a nemesi önkormányzat szerveként meghatározó szerepet játszott a rendi nemzet jogainak és érdekeinek tartós és eredményes érvényesítésében, majd politikai jelentősége és kiterjedt hatásköre az 1867-es kiegyezést követően alaposan megfakult, és elsősorban közigazgatási szerepköre örökítődött tovább. Kétségtől komoly identitásformáló erővel bírt és bír a helyi kollektív emlékezetben, és hagyományosan a magyar történetírás kiemelt tárgya.

A tanulmánykötet alapvetően az intézmény tágran értett *politikai* szerepével kapcsolatos újabb kutatásoknak teremt fórumot a 17. század végétől a 20. század közepéig. A vármegyék ugyanis egyfelől követeiken keresztül a rendi korszak végéig az országos politika meghatározó szereplői, majd a választókerületi rendszer alapelemei, egyúttal autonóm „politikai terek” voltak – lehetőséget nyújtva a területükön élők számára a politikai részvételre. Másfelől értelmezhetőek a politikai gondolkodás tárgyai-ként, „politikai képzetként” is. A kötet írásai tematikailag és szemléleti-módszertani tekintetben is változatosak: közöttük a hagyományos közigazgatás- és hivataltörténeten, illetve a politikatörténeten túl képviselve van a társadalomtörténet, továbbá olyan társdiszciplínák, mint a jogtörténet, a nacionalizmuskutatás vagy a politikai eszmetörténet-írás nézőpontja.

ISBN 978-615-5675-93-5

9 786155 675935 >

6250 Ft

